

УДК: 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.32>

ПРИНЦИПИ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДИНАМІЦІ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Панченко С.В.,

доктор філософії з права,

керуючий партнер Адвокатського бюро «Панченко та партнери»,

викладач кафедри морського та господарського права

Національного університету кораблебудування

імені адмірала Макарова

ORCID: 0000-0001-8257-0661

Панченко С.В. Принципи здійснення цивільних прав у динаміці договірних зобов'язань.

Статтю присвячено загальним закономірностям здійснення цивільних прав при виникненні, виконанні, зміні та припиненні договірних зобов'язань. Такі загальні закономірності і є принципами, застосування яких є юридичним фактом, що спричиняє динаміку договірних зобов'язань (виникнення, реалізацію, зміну, призупинення, припинення), а також охорону та захист цивільного права та інтересу). Доведено, що є група принципів, які характерні для усіх етапів динаміки договірних зобов'язань, якими є принципи юридичної рівності, справедливості, добросовісності та розумності, диспозитивності.

Проаналізовано, що принцип свободи договору та вільного волевиявлення є визначальними принципами для здійснення цивільних прав учасниками у договірних зобов'язаннях, адже такі принципи покликані забезпечити дійсність правочину, який в подальшому зазнає свого динамічного розвитку. Основою цих принципів є волява, без будь-якого примусу дія вступати або не вступати у договірні відносини (тобто виникнення як етап динаміки), а також обрати контрагента, його умови, способи забезпечення, особливі умови здійснення прав та виконання обов'язків, свобода зміни та розірвання договору. Тому даний принцип буде актуальним майже для усіх етапів динаміки, лише з різною величиною своєї ролі.

Доведено, що принципи виконання зобов'язань, а саме принципи належного та реально виконання зобов'язань, доповнюють згадані вище принципи свободи договору та вільного волевиявлення по важливості для реалізації цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав встановлюють фундаментальні вимоги до поведінки учасників, зокрема у договірних зобов'язаннях.

Запропоновано виділити такі принципи здійснення цивільних прав учасниками у договірних зобов'язаннях як принципи послідовності, безперешкодності та повного задоволення інтересу. Принцип захисту цивільних прав у проявляється при аномальній динаміці договірних зобов'язань.

Доведено, що для кожного етапу динаміки договірних зобов'язань притаманний певний набір основних принципів здійснення цивільних прав.

Ключові слова: принципи, договірне зобов'язання, динаміка, здійснення цивільних прав, свобода договору, виконання зобов'язання, захист цивільних прав.

Panchenko S. The principles of the exercise of civil rights in the dynamics of contractual obligations.

The article is devoted to the general principles of the execution of civil rights upon the occurrence, performance, change and termination of a contractual obligation. Such general patterns are the principles, the application of which is a legal fact that causes the dynamics of a contractual obligation (emergence, implementation, change, suspension, termination), as well as the protection and protection of civil law and interest). It has been proven that there is a group of principles that are characteristic of all stages of the dynamics of a contractual obligation, which are the principles of legal equality, justice, good faith and reasonableness, dispositiveness.

It was analyzed that the principle of freedom of contract and free expression of will are determining principles for the execution of civil rights by participants in contractual obligations, because such principles are designed to ensure the validity of the deed, which will subsequently undergo its dynamic development. The basis of these principles is a voluntary action, without any coercion, to enter or not to enter into contractual relations (that is, emergence as a stage of dynamics), as well as

to choose a counterparty, its conditions, methods of provision, special conditions for the exercise of rights and performance of duties, freedom of change and termination of the contract. Therefore, this principle will be relevant for almost all stages of dynamics, only with a different magnitude of its role.

It has been proven that the principles of the fulfillment of obligations, namely the principles of proper and real fulfillment of obligations, complement the above-mentioned principles of freedom of contract and free expression of will in importance for the realization of civil rights in contractual obligations. The principles of the exercise of subjective civil rights establish fundamental requirements for the conduct of participants, in particular in contractual obligations.

It is proposed to highlight such principles of the exercise of civil rights by participants in contractual obligations as the principles of consistency, unimpededness and full satisfaction of interest. The principle of protection of civil rights is manifested in the abnormal dynamics of the contractual obligation.

It has been proven that a certain set of basic principles for the exercise of civil rights is inherent to each stage of the dynamics of a contractual obligation.

Key words: principles, contractual obligation, dynamics, execution of civil rights, freedom of contract, fulfillment of obligation, protection of civil rights.

Постановка проблеми. Принципи права є однією з найпоширеніших категорій для пізнання у вітчизняній науці, адже їх значення та зміст не підлягають кардинальним законодавчим змінам. Теорія покликана аналізувати як принципи встановлені законом, так і виводити власні доктринальні принципи, які мають таку ж силу як і нормативні. У зв'язку з цим кількість досліджень про принципи є достатньо високою, що означає подальше більш вузьке дослідження цієї тематики, що і покликана забезпечити дана стаття.

Мета дослідження полягає у дослідженні існуючих та виявленні нових принципів здійснення цивільних прав учасників при динаміці договірному зобов'язанні.

Стан опрацювання проблематики. Принципи права неодноразово ставали предметом наукового інтересу вітчизняних науковців. Наприклад, монографічні дослідження А.М. Колодія «Принципи права України» (1998), С.П. Погребняка «Основоположні принципи права (змістовна характеристика)» (2008) містять в собі не лише загальні положення про принципи, а й цивілістичні принципи. Очевидно, що загальні дослідження принципів зазвичай базуються на загальнотеоретичних категоріях. Принципи ци-

вільного права свого часу досліджували Б.І. Борисова, Г.С. Фединяк, О.О. Отраднова. Спеціалізовані здобутки про принципи у вузьких сферах різних галузей права, зокрема, цивільного, мають більш рідкісну природу. Так, профільними дослідженнями щодо принципів виконання договірному зобов'язання є наукові здобутки Т.В. Боднар завдяки її монографії «Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві» (2005), пізніше – М.О. Стефанчук (2006), І.Р. Калаур (2013), О.О. Кот (2017). Тим не менш, найбільш наближеною до даного дослідження є монографія С.О. Погрібного «Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України» (2009). Поряд із цим динаміку зобов'язання досліджували свого часу М.М. Сібільов та Р.В. Гринько. Втім досі не було поєднано вивчення принципів крізь призму динаміки договірному зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Принципи як основоположні категорії та закономірності правової дійсності завжди займали одне з провідних місць у правовому регулюванні цивільних правовідносин. Принципом є ідея, положення, вимога, яка є не простим положенням, а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним загальним, керівним, відправним та провідним [1, с. 24]. У зв'язку з цим принципи мають важливе значення для реалізації цивільних прав, оскільки є певною не лише гарантією правомірності такого процесу, а й повноцінним інструментом регулювання цивільних правовідносин.

Принципи юридичної рівності, справедливості, добросовісності та розумності, диспозитивності є такими принципами, які повинні бути характерними для будь-яких цивільних правовідносин, незалежно від того чи статичні дані правовідносини, чи знаходяться у динаміці. Наприклад, принцип диспозитивності характеризується як свобода суб'єктів у виборі варіантів правомірної поведінки, у здійсненні наявних у них суб'єктивних прав самостійно, незалежно, на власний розсуд» [1, с. 120]. Даний принцип означає «дозволено все, що прямо не заборонено законом», а отже правову автономність усіх, на кого поширюється цей принцип, а також всебічну захищеність прав учасників, ініціативу та творчість [2, с. 71].

На засадах юридичної рівності базуються будь-які цивільні правовідносини, яка означає матеріально-юридичну рівність, що впливає із сутності права як загальної міри свободи та справедливості, встановленої державою для неможливості обмежувати свободу один одного [3, с. 32]. Це означає, що цивільні правовідносини ґрунтуються на засадах рівності сторін та відсутності елементів влади і підпорядкування, а їх учасники мають власну майнову та особисту

автономію (відокремленість). Це служить підґрунтям для формування незалежної свідомої особи, яка розуміє власний інтерес, можливості та шляхи його задоволення, діє активно та цілеспрямовано [4, с. 92]. А задовольняє особа такий інтерес шляхом здійснення прав у межах договірних зобов'язань.

Що стосується принципів справедливості, добросовісності та розумності, то такі принципи повинні «супроводжувати» увесь процес динаміки договірної зобов'язань – від його виникнення до припинення. Наприклад, при виконанні договірних зобов'язань справедливість полягає у неупереджених діях сторін зобов'язання стосовно одна одної, а також об'єктивну, неупереджену та з урахуванням етичних і інших моральних аспектів оцінку судом поведінки суб'єктів зобов'язального правовідношення [5, с. 8-9]. Про добросовісність може йти мова стосовно дій особи, наприклад, аби вплинути на волю іншої особи вчинити правочин (наявність або відсутність тиску, обману тощо), або при вчиненні правочину з малолітньою особою або з особою, яка на момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними, або ж з недієздатною особою [6, с. 246]. Тобто добросовісність не дарма походить від словосполучення «добра совість», яка означає здійснення добросовісною особою суб'єктивного права надмірно сильно для досягнення його мети [7, с. 7]. Розумність у свою чергу припускає адекватність оцінки особою цінності певного цивільного права, доцільності своїх дій, наслідків здійснення або нездійснення цивільного права [8, с. 155].

Слушною є думка, що будь-яке правовідношення перебуває у динаміці, що пов'язана з юридичними фактами від моменту свого виникнення і до моменту припинення, які у більшості віддалені один від одного у часі і просторі і етапами єдиного процесу розвитку правовідношення [9, с. 171]. Динаміка цивільного правовідношення дійсно найкраще проявляється у цивільному зобов'язанні (на відміну від речового права), оскільки зобов'язання опосередковує цивільний оборот через динаміку цивільних прав і обов'язків [10, с. 14]. За загальним правилом динаміка договірної зобов'язання розкривається через виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Таку тріаду часто і називають самою сутністю здійснення цивільних прав. Втім, якщо розглядати дане явище ширше, то до динаміки договірної зобов'язання слід віднести і реалізацію цивільних прав, їх виконання, призупинення, поновлення, їх охорону та захист.

Із вказаного випливає, що принципи здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях можна класифікувати залежно від стадій динаміки цивільних прав у договірних зобов'язаннях:

1) виникнення договірної зобов'язання; 2) зміна договірної зобов'язання; 3) припинення, а також 4) реалізація прав у договірному зобов'язанні; 5) поновлення договірної зобов'язання; 6) призупинення; 7) охорона та захист прав.

Якщо дослідження торкається динаміки договірної зобов'язання, то основоположним принципом у даному контексті є свобода договору. Загалом, ідея свободи включає в себе свободу вибору і прийняття рішень, свободу самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і його сенс [1, с. 117]. Більше того, на ідеях свободи і сконструйовано зміст цивільного права.

Принцип свободи договору є однією з основних засад цивільного права, що встановлює для суб'єктів договірних відносин свободу: вибору контрагентів, укладення договору певного виду, визначення умов договору [11, с. 72]. Очевидно, що дані дії потенційні учасники здійснюють на етапі виникнення договірної зобов'язання. Утім не увесь спектр принципу свободи договору можливий на етапі укладення договору. До прикладу, визначення умов договору може мати місце через зміну умов договору, що робить принцип свободи договору таким, який може бути застосований і на інших етапах динаміки договірної зобов'язання.

Свобода договору включає в себе свободу волевиявлення для вступу у договірні відносини, свободу вибору контрагента, форми та умов договору, право сторін укласти договори, передбачені законом та непередбачені, але йому не суперечать; право сторін за своєю згодою змінювати, розривати або продовжувати дію договору, право визначати способи забезпечення договірних зобов'язань та форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань [12, с. 54]. Саме в такому контексті найбільш чітко видно, що принцип свободи договору є важливим на усіх етапах динаміки договірної зобов'язання, як от право сторін на укладення договору, його зміну розірвання або продовження дії договору, вжиття заходів цивільно-правової відповідальності.

Свобода договору тісно переплітається з принципом вільного волевиявлення, адже з даного словосполучення витікає дві категорії – свобода (як «вільне») та воля (як «волевиявлення»). У сфері здійснення цивільних прав цей принцип означає право особи здійснювати своє суб'єктивне цивільне право вільно, на власний розсуд, задля задоволення своєї мети та інтересів – тобто ніхто, окрім самого носія суб'єктивного цивільного права, не може вирішувати питання про здійснення чи нездійснення цього права, а також моменту, коли його має бути здійснено [13, с. 773].

Динаміка договірної зобов'язання найбільш повно розкривається через його виконання та припинення, які і є структурними елементами цього зобов'язання [14, с. 80]. Виконання зобов'язання є його динамічним станом, який підпорядкований певним правовим принципам і завдяки якому реалізуються (здійснюються) права й обов'язки сторін зобов'язання [15, с. 84]. Так, на етапі виконання зобов'язання (динаміки) важливими будуть принципи, притаманні зобов'язальному праву. Так, принципами виконання зобов'язань є принципи належного виконання зобов'язання (ст. 526 ЦК України) та реального виконання (ч. 1 ст. 622 ЦК України) [16].

Принцип належного виконання зобов'язання розкривається через такі категорії як: зобов'язання має виконуватись належним суб'єктом, у належному місці, у належний час, належним предметом та належним чином [17, с. 27]. Наприклад, ч. 2 ст. 526 ЦК України закріплений принцип належного виконання зобов'язання [16]. Так, виконання зобов'язань, реалізація, зміна та припинення певних прав у договірному зобов'язанні можуть бути зумовлені вчиненням або утриманням від вчинення однією із сторін у зобов'язанні певних дій чи настанням інших обставин, передбачених договором, у тому числі обставин, які повністю залежать від волі однієї із сторін. Даною нормою, яка за законодавчою технікою має безпосереднє відношення до принципу належного виконання зобов'язання, зроблено акцент на реалізації прав у договірних зобов'язаннях в особливих умовах. Такими умовами є вчинення або утримання від вчинення дій однієї зі сторін зобов'язання або настання певних обставин (наприклад, непереборна сила тощо), якщо такі дії або обставини повністю залежали від волі однієї із сторін. При цьому така можливість повинна бути передбачена умовами договору. Усе вказане і призведе до виконання зобов'язання, реалізації, зміни або припинення певних прав у договірному зобов'язанні, що показує його динаміку.

У свою чергу *принцип реального виконання зобов'язання* означає, що боржник повинен вчинити саме ті дії, які прямо передбачені у зобов'язанні [18, с. 250]. Наприклад, Т.В. Бондар вважає, що принцип реального виконання зобов'язання не потребує свого окремого виокремлення [19, с. 50]. Натомість В.В. Луць вважає, що принцип належного та реального виконання збігаються лише у випадку «нормального розвитку зобов'язання», оскільки при порушенні умов договору виконання визнається неналежним, проте проявом реальності все ще зберігається обов'язок виконання в натурі з додержанням інших умов договору, що не втратили значення для контрагента [20, с. 102]. Слід погодитись з даною думкою, оскільки принцип реального ви-

конання зобов'язання найкраще проявляється саме при порушенні зобов'язання (або ж навіть загрози його порушення, як було досліджено вище). Загалом, зміст принципу реального виконання зобов'язання полягає у тому, що мають бути вчинені відповідні дії боржником на користь кредитора щодо предмета договору, наприклад, передача продавцем покупцеві товару, виконання роботи, надання послуги [21, с. 97].

Як було вказано вище, важливим етапом динаміки договірної зобов'язання є реалізація прав, а тому окремо слід виділити принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав, якими є закріплені у нормах цивільного права загальні положення, які встановлюють основні вимоги до поведінки суб'єкта при здійсненні ним свого суб'єктивного права [22, с. 11]. Такими наприклад є принцип солідарності інтересів і ділового співробітництва, принцип здійснення суб'єктивного цивільного права у відповідності до його призначення, принцип реальності здійснення суб'єктивних цивільних прав, принцип економічності (М.О. Стефанчук) [23, с. 84]; принцип гарантованості здійснення права, в основі якого лежить виконання боржником обов'язку як юридична гарантія здійснення суб'єктивного права (О.О. Кот) [24, с. 79, 81]; принцип стабільності (Т.В. Бондар) [25, с. 76]. Тобто дані принципи забезпечують активну поведінку учасників договірної зобов'язання, в процесі якої і здійснюються належні права. У зв'язку з цим, можна виділити авторські принципи здійснення прав у договірних зобов'язаннях.

Принцип послідовності здійснення цивільних прав та виконання обов'язків у договірному зобов'язанні, до прикладу, означає черговість здійснення прав в обмін на виконання обов'язку як передумова для належного виконання договірної зобов'язання. Так, основою визначення договірної зобов'язання є право вимоги уповноваженою особою від зобов'язаної особи правомірних дій або утримання від їх вчинення для задоволення інтересу. Це означає, що право вимоги є початковим етапом у виконанні зобов'язання, і лише після встановлення цього права можуть бути виконані обов'язки, які цьому праву кореспондують. Таким чином, забезпечуючи послідовне задоволення інтересу, права кожної сторони, може бути у повному обсязі виконане договірне зобов'язання.

Наступним можна виділити *принцип повного задоволення інтересу у договірному зобов'язанні*. Змістом такого принципу є встановлення інтересу, який необхідно задовольнити, та наявність механізмів для його всебічного забезпечення (а не лише якоїсь частини). Тобто будь-які дії, спрямовані на реалізацію прав, повинні завжди супроводжуватись не лише метою задоволення центрального інтересу, а головне

– повного його задоволення. Цей принцип повинен будуватися як на нормальному розвитку договірному зобов'язанню, та і на аномальному (порушення прав, умов договору). Тобто незалежно від того належно чи неналежно виконано договірне зобов'язання – центральний інтерес повинен бути задоволений у повній мірі або шляхом правомірних дій, або через заходи цивільно-правової відповідальності.

Названі вище принципи можна підсумувати ще одним принципом – *принципом безперешкодності здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях*, який означає реалізацію цивільних прав у договірних зобов'язаннях без будь-яких перепон у вигляді відсутності необхідності змінювати боржника або кредитора, звертатися до форс-мажорних обставин; до цього принципу також можна віднести сподівання сторін на відсутність будь-яких порушень своїх прав, тобто припинення зобов'язання лише шляхом належного виконання.

Враховуючи динаміку договірного зобов'язання, слід звернути увагу на принципи припинення договірного зобов'язання. Договірне зобов'язання може бути порушене через невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) (ст. 610 ЦК України) [16]. Отже, динаміка непорушеного зобов'язання та динаміка порушеного зобов'язання має різні моделі, де непорушене зобов'язання за загальним правилом не завдає негативних наслідків сторонам, а порушене зобов'язання тягне за собою розірвання договору частіше за все за рішенням суду [14, с. 87]. Вказане і означає, що непорушене зобов'язання є нормальною динамікою правовідносин, а порушене зобов'язання – аномальною динамікою (має назву охоронних правовідносин) [26, с. 51]. Дійсно, у разі відхилення реальної поведінки суб'єктів зобов'язальних правовідносин від наміченої у зобов'язанні моделі уповноваженій особі надається право застосовувати заходи оперативного впливу до зобов'язаної особи (відмова від договору, відмова від прийняття виконання, призупинення виконання, притримання тощо) [9, с. 168].

Отже, слід виокремити і *принцип захисту цивільного права та інтересу*, основою якого є юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення становища, яке існувало до такого порушення [27, с. 16]. Охорона та захист цивільного права та інтересу є невід'ємними складовими не лише динаміки договірного зобов'язання (хоч і аномальної), а й основоположних гарантій здійснення таких прав.

Висновки. З огляду на аналіз принципів здійснення прав учасників у динаміці договір-

ного зобов'язання, слід виокремити для кожного етапу динаміки договірного зобов'язання властиві окремі принципи: а) виникнення договірного зобов'язання – вільне волевиявлення, свобода договору; б) реалізація прав у договірному зобов'язанні – принцип належного та реального виконання зобов'язання, принцип послідовності здійснення цивільних прав та виконання обов'язків у договірному зобов'язанні, принцип безперешкодності здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях; в) зміна договірного зобов'язання – свобода договору, принцип безперешкодності здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях; г) припинення договірного зобов'язання – принцип належного та реального виконання зобов'язання, принцип повного задоволення інтересу; ґ) призупинення (та поновлення) договірного зобов'язання – вільне волевиявлення, свобода договору, принцип безперешкодності здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях; д) охорона та захист прав – принцип повного задоволення інтересу, принцип реального виконання зобов'язання, принцип захисту цивільних прав та інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право. 2008. 240 с.
2. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 206 с.
3. Бурдоносова М.А. Теоретико-правові аспекти принципу рівності. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 4. 2021. С. 31–33.
4. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія. В.Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатеева, І.В. Жилінкова та ін. За наук. ред. проф. В.Л. Яроцького. Харків: Юрайт, 2013. 272 с.
5. Боднар Т.В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. д-ра юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2005. 36 с.
6. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. Вип. 4. С. 240–247.
7. Майданик Р.А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 28 с.
8. Цивільне право України: підручник. Є.О. Харитонов, О.В. Старцев. Київ: Істина, 2007. 816 с. (Вид. 2 перероб. і доп.).

9. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та динаміка зобов'язального правовідношення. *Університетські наукові записки*. 2014. Вип. 2 (50). С. 168–176.
10. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання в цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.
11. Борисова В.І. Принципи цивільного права. *Право України*. 2017. № 7. С. 67–75.
12. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: дис. канд. юрид. наук.: 12.00.03. Львів, 2001. 166 с.
13. Цивільне право України: Навч. посіб. Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. За ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Наукова думка; Прецедент, 2004. 448 с.
14. Сібільов М. Динаміка договірних зобов'язань після їх виникнення. *Вісник академії правових наук. Питання цивільного і міжнародного права*. Вип. 1 (40). 2005. С. 79–88.
15. Калаур І.Р. Принцип належного виконання договірних зобов'язань через призму виконання зобов'язань про передачу майна в користування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. . Т. 1. С. 84–86.
16. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
17. Бабич І.Г. Належне виконання зобов'язань і принцип справедливості. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 26–29.
18. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Гринько, та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 536 с.
19. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
20. Луць В.В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. пос. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 640 с.
21. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
22. Цивільне право України : підруч. : в 2-х т. : Т. 1 : підруч. За ред. Є.О. Харитоновна, Н.Ю. Голубєвої. Харків: Одіссей, 2008. 832 с.
23. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2006. 201 арк.
24. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
25. Боднар Т.В. Реалізація загальних принципів цивільного законодавства при виконанні договірних зобов'язань. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 3. С. 65–77.
26. Гринько С.Д. Підстави виникнення деліктних зобов'язань за римським правом. *Університетські наукові записки*. 2009. Вип. 1(29). С. 49–55.
27. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. Вип. 60–62. 2004. С. 16–19.